

(POST)RATNA TRAUMA I POLITIČKE EMANCIPACIJE: RODNA PERSPEKTIVA

Jasmina Husanović

Počela bih ovaj kratki ogled o (post)ratnoj traumi i političkim emancipacijama u rodnoj perspektivi ličnim iskustvom sudara sa ratom, koje bih opisala jednom nevjerovatno jakom tenzijom između iskustva bankrota, s jedne strane, i želje da se suprotstavim, nešto učinim i promijenim stvari, s druge. Dakle, s jedne strane bankrot u simboličkom i materijalnom smislu, u etičkom i političkom, koji rezultira bezrječitosti, nemoštosti, paralizom, usamljenošću, bolom, bijesom, ljutnjom, povrijeđenošću; a s druge, volja, impuls, želja, strast, djelovanje. Mnoge od nas su tada odlučile da ne budemo naivne – a samim tim, dodala bih, mislim da smo odlučile i to da djelujemo iz iskustva bankrota i stvaramo nešto novo. Što se mene tiče, to iskustvo bankrota vidim svakodnevno, ne samo u stvarno postojećim praksama oko sebe, nego i u 'trendy' teoretskim zdanjima, recimo, unutar političke filozofije kada su u pitanju konvencionalni registri i kategorije. No, bez obzira na to, jednoj kategoriji prakse, skupa sa mnogim drugima, ne želim dozvoliti da usahne – emancipacijama (namjerno u pluralu), jer smatram da se one javljaju i kad ih najmanje očekujemo, recimo, u dodiru sa traumom.

(Post)ratna trauma i suverena biopolitika

Koje su to orodene perspektive promišljanja (post)ratne traume kao potencijalnog mjesta emancipacija od suverenog političkog projekta kroz drugačije politike, pobuđene možda onom napetošću između bankrota i strastvenih privrženosti etičko-političkom djelovanju i govorenju (politike želje, afekta...). Probaću dati neke okvirne definicije termina koje ovdje koristim.

Problem Bosne, a što je ujedno i 'nevolja s rodom', upravo je paradoksalna (ne)mogućnost pravde, te nošenje sa kritičkim traumatskim sadržajima političke realnosti. Unutar ovog čvorišta političkih trauma, kriza i nepravdi, stalno smo pozivani da rasuđujemo i sudimo, na onoj poziciji gdje teoretsko kao političko nastaje, i gdje imaginacija, sjećanje i agensnost, mogu polučiti emancipativne geste izvan nasilnih mrtvouzica konvencionalne fantazmatske politike. Kako to kaže Levinas, "uvijek se iz lica, iz odgovornosti za drugoga, pravda pojavljuje."¹ Moje je lice/tijelo vrlo konkretno – to je, recimo, Srebreničanka, kao simptomatični subjekat oksimoronične bosanske političke zajednice, ona koja je traumatizirana i osiromašena, i stalno u nekoj "čekaonici", na nekom "čekanju". Ovo je lice/tijelo na dnu lanca višestrukih političkih dislokacija i marginalizacija, otjelovljeno sidrište paradoksalne političke i traumatizirajuće liminalnosti, ničijosti, odsutnosti.

Sušтина traume je upravo ono što je isuviše užasno da bi ga se mogli sjetiti, da bi ga mogli integrirati u vlastite simboličke univerzume.² Sve što moramo činiti jeste da iznova označavamo traumu kao takvu, da kružimo oko nje kao oko crne rupe, da obilježimo mjesto traume u njenoj samoj nemogućnosti. Kada postoji ogroman jaz između očekivanja i događaja, naročito u tom začaranom krugu između traume, nasilja i političke zajednice, koji lažno obećavaju cjelost i sigurnost, dobijamo ono što doživljavamo kao nevjerovatnu izdaju, iznevjerenost (a istovremeno i bespomoćnost).³ U svakom slučaju, nakon rata, kao nakon svake traume, dolazi razračunavanje s njom, kroz sjećanje, i dolazi do borbi između načina na koje se sjećamo, načina na koje traumu upisujemo i preupisujemo u razne narative, oficijelne i lične, dominantne i marginalizirane. S druge strane, samo političko ima inherentnu traumatsku dimenziju koju pokušava prikriti raznim postupcima (realno kao okosnica subjekta i političkog). Ratna trauma otkriva tu skrivenu dimenziju unutar spleta nasilja i političke zajednice. Naime, politička zajednica, kao i porodica, odnosno identitarni nacionalni i rodni režimi unutar države i patrijarhata, oblici su zajedništva koji redovno proizvode istovremeno i osjećaj bespomoćnosti i osjećaj

¹ Emmanuel Levinas, "Philosophy, Justice and Love", citirano u Shoshana Felman, *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002), 1.

² Slavoj Žižek, *For They Know Not What They Do: Enjoyment as a Political Factor* (London: Verso, 1991), 272-3.

³ Jenny Edkins, *Trauma and the Memory of Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 9.

izdaje povjerenja, i postaju mjesto nasilja i izvor opasnosti.⁴

Ovi socijalni konteksti daju značenje našim životima, oni su potka naših identiteta, a kada se se iluzija sigurnosti koju nam daju uruši, otkrivamo traumatski centar i relacije moći ispod njih, odnosno kontingentnost/uvjetovanost društvenih poredaka i značenja koje dajemo vlastitim oblicima i načinima življenja, koje smo smatrali za date. Osjećamo, još jednom, nepripadanje matricama oko sebe - traumatski događaji zato su i otkriće, jer se osjećamo pozvanim da svjedočimo o njima. Međutim, ovakvim vrstama svjedočenja o kontingentnosti formi političke i društvene organizacije suprostaviće se oni kojima nije u interesu da se iluzija/fantazam države i/ili patrijarhata potkopa. U Bosni je jako teško pričati o traumi i ratu. Depolitiziranje i instrumentaliziranje usuda Srebrenice i srebreničkih žena koje potražuju svoje nestale, svjedoče i insistiraju na kažnjavanju zločinaca, višestruko je i dolazi iz raznih centara institucionalizirane moći.

Ono što se desilo često je izvan mogućnosti komuniciranja, zato što jezik koji moramo upotrijebiti pripada zajednici, pripada tim relacijama moći koje i jesu traumirajuće – to je taj paradoks da moramo svjedočiti i izvan i unutar rječnika moći – osjećaj dislokacije, i pripadanja i nepripadanja zajednici čijim registrima komuniciranja ne možemo politizirati vlastito iskustvo, nego vrlo često sebe ponovo dovesti u položaj bespomoćnosti, nijemosti i ponovne iznevjere povjerenja. Uzmimo samo pokušaje davanja legalističkog okvira traumi, kada o njoj svjedočimo u slovu/riječi zakona.

Ono što preživjeli trauma traže jesu načini otpora, govorenje i djelovanje izvan institucionalnih registra u novoj vrsti zajednice ili zajedničkosti, u kojoj nema kratkog spoja između žrtava i nasilnika, u kojem nema oblika subjekcije, podređenosti moći koji nas depolitiziraju i čine irelevantnim.⁵ Nasuprot tome, ono što suverene strukture moći žele jeste normalizacija preživjelih – cilj je oporaviti žrtve i ponovo ih uključiti u strukture moći i pripadanja, ali na način da ih se učini bezopasnima, odnosno dijelom vlastite reprodukcije. *To u našoj savremenoj kulturi viktimizacije znači da ćemo ponuditi suosjećanje i sažaljenje onima koji se zauzvrat odriču autentičnog političkog glasa. Viktimizacija znači*

⁴ *Ibid.*, 2-4.

⁵ *Ibid.*, 8-9.

oduzimanje političke relevantnosti subjektu. Koncept traume, dakle, oscilira između viktimizacije i protesta, a ova su razgraničenja vrlo fluidna – uzmimo, recimo, primjer žena Srebrenice. Kako one protestuju ili se viktimiziraju, koliko se normaliziraju ili ne...?

U svakom slučaju, razračun sa traumom znači reformulaciju identiteta i zajednice. Trauma, nasilje i politička zajednica isprepleteni su, a njihova dinamika se svakodnevno odigrava u praksama prisjećanja, memorijalizacije, svjedočenja, u političkoj akciji, a svi ovi prostori mjesto su borbi. Međutim, kreativna alternativna praksa zahtjeva i nove jezike, nove simboličke okvire, unutar pregovaranja između šutnje i govora, unutar oficijelne političke buke oko nas. Mislim da se skoro 10 godina nakon 'kraja' rata, susrećemo sa još jednim izazovom koji će nam donijeti procesuiranje ratnih zločina na lokalnom nivou, kada nam organizovano uokvirenje ratnih trauma unutar zakonsko-političkih oficijelnih matrica stigne iz dalekog Haga u naše avlije, a javni dijalog o tome šta je nama rat pređe u jednu novu (vjerovatno intenzivniju) fazu. Primjer je nedavna konferencija u Foči, u organizaciji međunarodne zajednice, vezana za presudu o ratnim silovanjima (slučaj Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića zaključen 2000. godine), a sa ciljem da se u lokalnom kontekstu iniciraju potraživanja pravde i svjedočenja traumi koja potkopava naše trenutne statuse quo.

Situacija sa individualnim i kolektivnim traumama u Bosni i pokušajem da se svjedoči o njima na način koji traverzira matrice koje su je i proizvele obeshrabrujuća je. Nalazimo se u nekoj kafkijanskoj čekaonici, gdje tamo iza nije ni taj Zakon, ni po svemu nama udaljeni i tragikomični haški univerzum koji treba da se preseli na lokalni nivo, nego neka strašna zjapeća praznina. No, ipak, prakse prisjećanja, memorijalizacije i svjedočenja mogu postaviti izazov dinamici između traume, nasilja i političke zajednice na način koji implicira radikalnu reformulaciju identiteta i zajednice. Primjer je jedno od idejnih rješenja Spomen mezarja i Memorijalnog centra Potočari, kao i Spomen kompleks Slana Banja u Tuzli. Takve prakse mogu polučiti otpor rutinizaciji i kodifikaciji sjećanja unutar javne sfere, gdje postoje tri strategije nošenja sa svjedočenjem: mitologizacija, medikalizacija i iščezavanje.⁶ (Mitologizacija se dešava kada je traumatski

⁶ Kali Tal, *Worlds of Hurt: Reading the Literature of Trauma* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 6, citirano u Jenny Edkins, *Trauma and the Memory of Politics*, 190.

događaj sveden na kontrolirane i suspregnute narative, prepune tema spasa, spasenja, prevazilaženja; medikalizacija gleda na svjedočenje kao na simptom bolesti, kao što je PTSP, i tupi njegovu političku oštricu, s ciljem da psihijatrijske i medicinske mjere rehabilitiraju preživjele i ponovo ih upišu u društvene poretke normalnosti; iščezavanje je strategija odbijanja priznavanja i prepoznavanja trauma, koja potkopava kredibilitet preživjelih⁷). Sve su ove strategije operativne u Bosni na različite i često opozitne načine u različitim sredinama.

Međutim, svjedočenje kao politički akt prijeti statusu quo i ne posustaje, bez obzira na pokušaj kontroliranja interpretacije svjedočenja, bez obzira na kodifikaciju i rutinizaciju traumatskih događaja, pri čemu se njihovom aproprijacijom upravlja kroz oficijelne prakse suverenosti i identiteta, kako bi se od traume načinila prihvatljiva depolitizirana priča. S druge strane, "svjedočiti je agresivan akt. Rođen je iz odbijanja da se poklekne pod vanjskim pritiscima da se revidira ili potisne iskustvo, iz odluke da se prigrli konflikt, a ne konformitet, da se istraje na životu ljutnje i boli radije, nego da se pristine na zavodljivi zov revizije i represije. Cilj svjedočenja je promjena. Ako preživjeli zadrže kontrolu nad vlastitom interpretacijom traume, oni ponekad mogu izdjestvovati promjenu u društvenoj i političkoj strukturi."⁸

Ovakav izazov svjedočenja ne dolazi samo od preživjelih, jer postoje tri distinktna nivoa svjedočenja: svjedočenje samom iskustvu, svjedočenje svjedočenju drugih, i svjedočenje samom procesu svjedočenja.⁹ U ovakvom smislu, svi mi svjedočimo, i samim tim reproduciramo ili se opiremo moćnim mitologizirajućim-medikalizirajućim-nestajućim strategijama koje pripitomljuju, kodificiraju i apropiiraju traumu unutar suverene biopolitike.

Ako promatramo neksus između zakona, umjetnosti i traume, vidimo da postoje različiti jezici svjedočenja i potraživanja pravde "ne samo kao kazne, nego kao markiranog simboličkog izlaza iz povreda traumatske historije: kao

⁷ Jenny Edkins, *Trauma and the Memory of Politics*, 190.

⁸ Kali Tal, *Worlds of Hurt: Reading the Literature of Trauma*, 7, quoted in Jenny Edkins, *Trauma and the Memory of Politics*, 191.

⁹ Vidi Dori Laub, 'Truth and testimony: the process and the struggle', u Cathy Caruth (ur.), *Trauma: Explorations in Memory* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1995), 61-75.

oslobođenje od samog nasilja.”¹⁰ Do izvršivanja pravde ne dolazi se samo kroz suđenje i zakon, iako obećanje zakonske pravde jeste vitalni odgovor na traumatska naslijeđa i kolektivne i individualne povrijeđenosti. U pitanju je cjelokupna javna sfera, kultura, politika, umjetnost i zakonodavstvo, kroz koju se odigrava odnos između suđenja (zakona i pravde), i traume (kolektivne kao i privatne, traume i sjećanja, zaborava, praštanja, ponavljanja traume).

S obzirom na sve ovo, ono što se mora čuti u javnoj sferi jeste upravo ono što se ne može artikulirati pravnim jezikom, jer potraživanja pravde idu izvan svijesti i spoznaje, izvan potrebe da odlučimo o krivnji i kazni.¹¹ Hag, te uskoro i lokalni sudovi, ne predstavljaju samo dramu zakona, nego i dramu mnogo veće kulturne i političke krize, kada je u pitanju masovna trauma, koja ima kolektivni eho, koja poziva na kolektivne identifikacije i generalizacije, i dovodi na javnu scenu ‘nositelja šutnje’, individualnog traumatiziranog subjekta.¹² U ovom smislu, nama trebaju novi načini mišljenja sjećanja i teoretiziranja traume, na način kako su to činili Benjamin ili Arendtica, gdje postajemo kulturalni/politički svjedoci koji “pretvaraju traumu kao iskustvo u uvide i čiji inovativni koncepti treba da nam daju nova oruđa kroz koja mislimo” bosanske traume.¹³ Krucijalna u ovom smislu svjedočenja jeste dimenzija književnosti i umjetnosti kao posebna dimenzija značenja, korelativna nekusu između traume i pravde. Ovakva svjedočenja umjetnika i pisaca nadopunjuju svjedočenja kritičara i teoretičara traume,¹⁴ pa čak i ostvaruju jednu vrstu pravde koja potiskuje onu zakonsku, juridističku, koja želi kroz presudu zatvoriti pitanje traume, zbog toga što umjetnost jedina može otjelotvoriti i artikulirati to odbijanje traume da se zatvori, stoga što njen ambis ne pripitomljava niti zatamljuje, nego ga opkružuje i sagleda na nove i repolitizirajuće načine.¹⁵ Umjetnost je ta koja sjedi na napetosti između svjesnog i podsvjesnog, jezika i tišine koji se odnose na traumu, jer se stalno bavi neuspjehom riječi;

¹⁰ Shoshana Felman, *The Juridical Unconscious*, p. 1.

¹¹ *Ibid.*, 4.

¹² *Ibid.*, 6-7.

¹³ *Ibid.*, 8.

¹⁴ *Ibid.*, 8.

¹⁵ *Ibid.*, 8.

umjetničko može djelovati kao pogled na traumu kroz bezgovorno otjelovljenje, tišinu, i tako sadržati svako mjesto sjećanja na traumu, gdje traumatske povijesti počinju govoriti izvan limita govora.¹⁶ Druge vrste svjedočenja treba da budu zapamtljive diskurzivne scene i dramski tjelesni teatri pravde, gdje traumatizirana tijela uvijek nanovo dobijaju političku bitnost.¹⁷

Kako dati politički relevantne i potencijalno emancipativne glasove onome što se ne može izreći, traumi kao identitetu i dimenziji realnog/političkog? Pravne mjere nikada ne mogu u potpunosti prevazići i zatamiti traumatsku prošlost, jer trauma to ne dozvoljava – zato prakse prisjećanja, memorijalizacije i svjedočenja kroz književnost/umjetnost stalno adresiraju ovu nesavladanu i nesavladivu prošlost, tražeći to obećanje pravde. Od jezika zakona – skraćivanja, ograničavanja i totalizacije, do jezika umjetnosti – beskonačnosti, nesvodivosti fragmenata, otjelovljenja, tjelesnosti, beskrajne ritmičke repeticije ili otjelovljene inkantacije.¹⁸ Kroz testimonijalnu moć jezika umjetnosti i njene repolitizacije biopolitičkih fraktura, možemo se, skupa sa zakonom, nositi sa traumatskim povijesnim sadržajima: kroz dijalog sa limitima iskustva i našim liminalnim subjektivitetima, sa onim što je nepojmljivo, nesadrživo, neizgovorivo, nemoguće ispričati, a čija sama registracija, dramaturgizacija i sačinjavanje daje nova značenja potraživanjima pravde.¹⁹ Unutar takvih terena, mora se iznalaziti nova moć govora i djelovanja koji počinju od lica/tijela kao mjesta trauma i sjećanja, a prostor za ovo jeste šira javna sfera rasuđivanja, gdje se neke nove sinergije između kulture, umjetnosti, književnosti i politike već dešavaju i moraju biti podržane, nasuprot pozadini naše vlastite traumatske historijske (ne)mogućnosti pravde.

Ratna iskustva - emancipacija

Sada bih se kroz ovakvu optiku osvrnula na ratni i postratni aktivizam unutar građanskog sektora u BiH koji se tiče žena. Mislim da je taj aktivizam često nastao iz slijedećeg osjećaja:

¹⁶ *Ibid.*, 9.

¹⁷ *Ibid.*, 9.

¹⁸ *Ibid.*, 153.

¹⁹ *Ibid.*, 156.

“Kao što je Foucault jednom napisao, mi smo životinje u čijoj je politici naš vlastiti život kao živih bića u pitanju. Živjeti u stanju izuzetka sada je postalo pravilom, a to znači i slijedeće: naše privatno biološko tijelo postalo je nerazlučivo od tijela politike, iskustva koja su se jednom zvala političkim odjednom su svedena na naše biološko tijelo, a privatna iskustva odjednom sebe predstavljaju izvan nas samih kao tijelo politike. Morali smo rasti naučeni da živimo i pišemo u takvoj konfuziji tijela i mjesta, izvana i iznutra, onoga što je bezglasno i onoga što ima riječi kojima da govori, onoga što je potlačeno i onoga što je slobodno, onoga što je potreba i onoga što je želja. Ovo je značilo – zašto to ne priznati – iskustvi apsolutnu onemoćenost, udarati o usamljenost i bezglasnost, uvijek nanovo i upravo tamo, gdje smo očekivali saputnike i riječi. Izdržali smo takvu nemoć najbolje što smo mogle, okružene sa svih strana maglom medija, koji su definirali novi planetarni prostor u kojemu je izuzetak postao pravilo. Ali upravo počivajući sa ovog nesigurnog terena i ove nejasne zone nerazlučivosti, mi danas još jednom moramo naći put drugačije politike, drugačijeg tijela, drugačije riječi. Nizašto se ne bih odrekla ove nerazlučivosti između javnog i privatnog, između biološkog tijela i tijela politike, zoe i biosa. Ovdje ja moram još jednom nalaziti svoje mjesto – ovdje i nigdje drugdje. Samo politika koja počinje iz takve osviještenosti može me interesovati.”²⁰

Mnoge aktivistkinje imaju za zajedničko to prisjećanje na slična iskustva tjelesnih iskustava rata koja su snažno djelovala na njih – kao na simptome subjekta ogoljenog ispred suverenog biopolitičkog pogleda. Trauma progresivnog razlamanja nečega što su osjećale vitalnim za ljudskost i političnost, nagnala je ove aktivistkinje da traže nove oblike djelovanja i govorenja, a samim tim i nove identitete, subjektivitete i zajednice. Kao što to navodi Cynthia Cockburn u svojim istraživanjima vezanim za rad Medice Zenica, aktivistkinje su reagirale na ‘povredu identiteta’, prouzročenu nesuglasjem između njihovog osjećaja sopstva i identiteta povezanih s njim.²¹ Kreirajući alternativne communitase zasnovane na politici želje/afekta/emocija, na vezama solidarnosti i ljubavi, te nove politizirajuće subjektivitete, aktivistkinje su svakodnevno plele, rasplitale, ispunjavale i kidale prostore između sebe samih, dakle, radile su svoj vlastiti rad identiteta usred povreda, lomova i kontradikcija upravo izazvanih tim (nametnutim) identitetima.

²⁰ Giorgio Agamben, *Means Without End: Notes on Politics* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000), 138-139.

²¹ Cynthia Cockburn, *The Space between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict* (London and New York: Zed Books, 1998); Cynthia Cockburn, Rada Stakić-Domuz, i Meliha Hubić, *Women Organising for Change. A Study of Women's Local Integrative Organisations and the Pursuit of Democracy in Bosnia-Herzegovina* (Zenica: Medica, Infoteka, 2001).

Postratni izazovi – svjedočenje – emancipativni pomaci – nove solidarnosti, feministička emancipativna politička praksa?

Šta u takvom prisutnom ili nadolazećem kontekstu mogu biti emancipativni pomaci i repolitizirajuće geste koje bi mogle iznjedrili feministički aktivizmi?

Ima li među nama dovoljno ‘novih’ solidarnosti i riječi koje se protive oficijelnom političkom trbuhozborstvu? Na koji se način možemo oduprijeti normalizaciji traumatskih iskustava i onih koji su ih prošli od strane institucionalne politike, a u svrhu reformulacije naše zajednice, naših identifikacija i akcije? Kako to politička trauma i prakse koje iz toga proizilaze (sjećanje, memorijalizacija, svjedočenje) moraju da ocrtaju prostor našeg nepristajanja na njene uzroke/posljedice, na režime koji su ih i proizveli? Uozbiljenje rodnog, etnonacionalnog i inih identiteta, u okviru trenutnog institucionalnog poretka, još uvijek nam izaziva osjećaj neudobnosti, neutemeljenosti, dislokacije, nelagode, nezadovoljstva, bola, bunta, ljutnje, stresa, prkosa... Izaziva afekat. Iz tog afekta, pišemo, djelujemo. Politike identiteta koje vidljivo ili nevidljivo, nasilno ili ‘bržno’, konstituiraju naše simboličke/materijalne realnosti ponekad imaju pozitivan emancipativan efekt – jer izazivaju kako afekat, tako i ishodni čin koji ih prevazilazi, umjesto da naliježe na istu logiku isključivanja i nasilja po osnovu ‘datog’ identiteta.

Ove obećavajuće i distinktno geste javljaju se na različitim mjestima, rađaju se iz različitih pozicija, a takvog su međusobno različitog sadržaja/forme da se ponekad čini da nemaju ništa zajedničko. *Ono što ih, ipak, veže je ‘tajna solidarnost’, ‘solidarnost potresenih’, onih koji se suprotstavljaju politici nacije-države, načinima na kojima bivamo upravljani i podređivani putem suverenih identitarnosti (recimo, patrijarhalnom sistemu ili etnonacionalnom poretku). A iz takvih solidarnosti, propletenih jednom određenom političnošću, a ne nekim konvencionalnim, mehaničkim ili usustavljenim odnosom, može se i jače podrivati i bolje ciljati iza politika identiteta...* Na takvom putu potrebno nam je i da imamo riječi i da imamo društvo. O ovome nam svjedoče, opet raznovrsno, iskustva iz polja kulturne produkcije, književnih diskursa, ili akademskih prostora oko njih, kao i iskustva iz određenih aktivizama unutar građanskog sektora/društva. Problem je fragmentiranost ovih potencijalnih proboja, prisiljenost da radimo unutar dominantnih političkih/simboličkih ekonomija, što smanjuje prostor/osnov

iz kojega možemo mobilizirati izazov hegemonim pripitomljavanjima traume.

Feministička politika jeste vrsta kolektivne identifikacije i prakse koja ide mimo konvencionalnih načina (političkog) pripadanja, priznavanja i akcije. No, feministička politika mora insistirati i na nečemu drugom – na tom momentu zajedničkosti i univerzalnosti iskustva svih koji su izloženi biopolitičkim režimima po osnovu svog identiteta, i samim tim prošlih kroz političku traumu. Samo takva identifikacija sa svim onima koji su isključeni iz društvenih/simboličkih poredaka, iznevjerenih i izdatih od strane nametnutih im identiteta i zajednica, i djelovanje iz takve osviješćenosti (koja je jednim dijelom rodna) i takvih solidarizirajućih identifikacija jeste emancipativna. A to podrazumijeva traženje drugačijih kulturnih kao političkih oblika življenja. To podrazumijeva svjedočenje traume na način koji će se oduprijeti oficijelnoj politici i njenim pokušajima normalizacije, pripitomljavanja, depolitizacije gdje zaboravljamo kako je lako progresivno postati sve bezglasnije, politički nemoćnije tijelo, otvoreno za traumatizirajuće igre moći. Na kraju krajeva, uvijek u relacijama moći ostaje prostor za otpor; onog idealnog subjekta moderne politike, apsolutne žrtve, apsolutnog svjedoka traume, nema – utopljen/a je, nestal/a. Mi smo tu da posvjedočimo tome, da posvjedočimo njemu ili njoj.